

V. I. Lenin a přestavba družstevnictví (1917—1920)

KAREL MALÝ

ÚVOD

O úloze družstevnictví v období budování socialistického zřízení bylo v minulosti napsáno mnoho více či méně moudrých a zasvěcených úvah. Odrážejí se v nich nejrozmanitější — nezřídka i protichůdné — přístupy a hlediska. V celé této názorové škále se postupem času vyhranila dvě základní stanoviska.

První z nich vycházelo zjevně z určitého přecenění formálních a organizačních aspektů družstevnictví a celého družstevního hnutí, které — podle přesvědčení hlavních představitelů tohoto názorového směru — bylo s to samo o sobě zvrátit základy starého zřízení a zavést socialismus. V předrevolučním Rusku byl jedním z nejznámějších představitelů tohoto „družstevního socialismu“ Tugan Baranovskij, který po Říjnové revoluci dokonce po určitou dobu vykonával funkci lidového komisaře v sovětské vládě na Ukrajině. Základní vadou koncepce této názorové skupiny bylo téměř naprosté nepochopení zásadního významu politického boje za svržení staré moci. Bez něj byly totiž představy o družstevnictví jako o prostředku budování socialismu nutně odsouzeny jen do oblasti romantických vidin a fantazie a základní společenské přeměny nemohly být provedeny. Z tohoto hlediska byly také tyto názory mnohokrát kritizovány V. I. Leninem a řadou dalších marxistů, kteří chtěli „svět nejen vykládat, ale jej i změnit“.

V souvislosti s touto kritikou poukazovali mnozí z těchto marxistů rovněž na skutečnost, že družstevnictví je vlastně pouze jakousi organizací svépomoci, ochrannou hrází, kterou se členové družstev — ve své převážné většině malovýrobci — brání před zhoubným pro ně tlakem velkého kapitálu (např. tím, že si pomocí svého sdružení v družstva zajišťují výhodnější úvěr a jiné podmínky pro „zvěčnění“ své malovýroby). V družstevnictví viděli jen organizaci sestávající z malovýrobce a sloužící tudíž jen zájmům malovýroby. Tento pohled odpovídal snad historické zkušenosti kapitalistické epochy, byl však některými krajními představiteli této skupiny zabsolutizován. Např. Miljutin, Larin aj. dospěli od něj formálně logickou dedukcí k jednostrannému závěru, že družstevnictví —

jakožto organizace malovýrobců — je zásadně neslučitelné se socialismem, neboť ten přece malovýrobu likviduje. Toto krajní stanovisko dovedli důsledně až k požadavku absolutního postátnění družstevnictví za socialismu.

Mimořádnou pozornost věnoval problematice družstevnictví V. I. Lenin. Velmi zajímavé a poučné je sledovat vývoj jeho koncepce, a to zejména od tezí formulovaných jím již těsně po Říjnové revoluci, až po genezi známého Leninova družstevního plánu (leden 1923). Následující řádky jsou však omezeny pouze na první polovinu tohoto časového úseku, tj. na léta 1917—1920. Kladou si za cíl osvětlit, jak se v těchto letech leninské myšlenky odrážely ve vývoji právní úpravy družstevnictví, zejména pokud jde o jeho hlavní organizační principy a vztah mezi sovětským státem a družstvy.

Poměrně malý rozsah stati nám neumožňuje, abychom mohli sledovat i dynamický vývoj družstevnictví, který následoval po přechodu k NEP (1921) a který vyvrcholil v r. 1923 vypracováním družstevního plánu, v němž Leninova družstevní koncepce byla završena. Tento plán přinesl zásadní obrat v dosavadních názorech na možnosti uplatnění družstevní formy v socialistickém zřízení. Zdá se, že jeho význam není dodnes dostatečně doceněn. Jednou z příčin tohoto neuspokojivého stavu je také skutečnost, že jen málo úsilí bylo zatím soustředěno na studium let, o nichž pojednává tato stať, tj. 1917—1920.

Šlo totiž o léta, kdy se původní marxistická družstevní teorie poprvé začala ověřovat v konkrétní praxi. Právě dialektický svár teorie s praxí přinesl pozoruhodné zkušenosti, které se pak Leninovi staly základním stavebním kamenem pro tvůrčí rozvinutí marxistické družstevní teorie v letech následujících, tj. 1921—1923. Jsme přesvědčeni, že lepší pochopení obratu, k němuž v těchto letech v socialistické družstevní teorii a praxi došlo, je přímo závislé na hlubším poznání předcházejících stanovisek z let 1917—1920. Jejich rozboru věnujeme proto následující řádky.

1. DRUŽSTVA PŘED REVOLUCÍ A TĚSNĚ PO NÍ

Nová právní úprava družstevnictví se za přímé účasti V. I. Lenina začala připravovat téměř bezprostředně po Říjnové revoluci. Bylo to nutné už proto, že početné družstevní organizace a jejich svazy, založené v dřívějších dobách, nepřestaly po Říjnové revoluci působit, ale vyvíjely naopak velmi agilní činnost. Přitom ve vedení tehdejších družstev byli většinou lidé, jejichž vztah k nové vládě bychom stěží mohli charakterizovat jako vztah přátelský (např. Čajanov a jiní).

Tato družstva byla nejrůznějšího druhu. Nejstarší a nejpočetnější z nich byla družstva úvěrová. Podle právních předpisů z let 1895 a 1904 byla za ně považována nejen ta družstva, která měla všechny potřebné atributy družstevní organizace, nýbrž i rozmanité organizace polodružstevního charakteru, např. různé stavovské a poloveřejné, nikoli čisté soukro-

moprávní instituce, fungující pod silnou policejní kuratelou carského ministerstva vnitra.

Druhou nejpočetnější skupinou byly artěly. To byla družstva pracovního charakteru, spojující především práci svých členů, zatímco spojení majetku či kapitálu v nich mělo jen podružný význam. Tyto před revolucí založené artěly neorganizovaly vlastní výrobu, lépe řečeno neorganizovaly ji ve vlastní režii. Působily hlavně v obchodní sféře, kde za smluvený plat prováděly různé obchodní úkony pro podniky i soukromé osoby (zásobování, skladování apod.). Tehdejší právní předpisy zahrnovaly však k artělům i některá sdružení malovýrobců — tzv. promyslovyje tovariščestva. V nich — na rozdíl od zmíněné základní formy artělů — vlastní výroba (ať už v zemědělství či zejména v oblasti řemesel) organizována byla a spojena v nich byla nejen práce jejich členů, ale i část jejich majetku či kapitálu. Těchto výrobních družstev bylo však velmi málo.

V době první světové války se však značně rozšířila jiná forma družstev — družstva spotřební. Zakládáním těchto družstev se spotřebitelé chtěli tehdy bránit proti obrovskému růstu drahoty, zejména cen potravin a jiného spotřebního zboží. Spotřební družstva se rozrostla tak, že koncem války měla v Rusku celkem 10 miliónů členů (údaj z ledna 1918).

Všechny tyto formy družstevnictví představovaly obrovský organizační aparát, který by jistě bylo škoda nechat ležet ladem nebo dokonce zničit, zejména pak v době, kdy se vytváří společnost, která představuje vyšší stupeň organizovanosti než společnost dosavadní. Tento aparát mohl být velmi dobře využit sovětskou vládou pro organizaci prvních kroků k socialismu. Když po uzavření brest-litevské mírové smlouvy se vlastně poprvé začaly rýsovat možnosti zahájit pokojnou výstavbu nového zřízení, tj. v březnu a dubnu 1918, stal se problém jeho zužitkování a zapojení do sovětského zřízení velmi aktuální.

Bylo to v době, kdy V. I. Lenin upozornil na to, že je nemožné přejít přímo od malovýrobních vztahů k socialistické velkovýrobě a požadoval, aby při tomto přechodu byly využity různé mezičlánky. Za takového mezičlánky nebo přechodné stupně na cestě k socialismu pokládal V. I. Lenin nejrozmanitější formy státního kapitalismu: „... Státní kapitalismus by pro nás znamenal záchranu; kdybychom ho v Rusku měli, byl by přechod k úplnému socialismu snadný, byl by v našich rukou, protože státní kapitalismus je něco centralizovaného, propočítaného, kontrolovaného a zespolečenštěného, a nám chybí právě to.“¹⁾

I tehdejší družstevnictví představovalo nesporně jednu z takovýchto potencionálních forem státního kapitalismu. Muselo být ovšem novým státem nejdříve politicky získáno, vybojováno, postaveno pod jeho kontrolu. Jinak však družstevnictví samo o sobě, zejména výše zmíněné spotřební družstevnictví, tvořilo právě takový aparát, jímž mohly být podchyceny, spočítány a tudíž i dobře sovětským státem kontrolovány nejdůležitější vztahy v oblasti pohybu výrobků v zemi.

¹⁾ V. I. Lenin, Spisy 27, str. 289, Praha 1954.

2. NATURALIZACE ROZDĚLOVÁNÍ A ÚLOHA SPOTŘEBNÍCH DRUŽSTEV

Takovéto evidence bylo nutně zapotřebí především v tehdejších podmínkách, kdy se započaly realizovat staré představy o socialismu jako o systému bez zbožně peněžních vztahů a trhu. Zamýšlelo se nastolit místo nich takové vztahy, v nichž by se výrobky pohybovaly ve společnosti bez peněžní kalkulace. Vše mělo být z centra celkově řízeno, vypočítáno a bilancováno, ale nikoli v penězích, nýbrž ve fyzických jednotkách. Přitom v první, socialistické fázi měly být výrobky vzájemně směňovány sice už in natura, ale stále ještě ve formě zboží (tovaroobměn) — tedy ekvivalentně, podle principů „buržoazního práva“. Až v pozdější, komunistické fázi měla být tato výměna zboží nahrazena výměnou výrobků (produktuobměn).

V tomto systému měly být zavedeny revoluční změny i do způsobu odměňování za práci a rozdělování spotřebních předmětů. Psal o tom již Marx ve své Kritice Gethajského programu a V. I. Lenin to konkretizoval ve Státu a revoluci (1917). Každý pracující, který vykonal určité množství společenské práce, obdržel o tom potvrzení a v příslušném veřejném skladu dostal pak na něj jako ekvivalent určité množství spotřebních předmětů.

Nebude na škodu připomenout, že uvedené představy nezůstaly jen nějakými planými teoriemi, ale začaly se brzy realizovat (již v roce 1918). Svědčí o tom např. dekrety z března a srpna 1918, zavádějící postupně výměnu průmyslového zboží za potraviny v některých oblastech RSFSR, dekrety z listopadu 1918 a ledna 1919 opravňující orgány lidového komisiátu zásobování provádět výměnu zboží a výměnu výrobků, dekrety z prosince 1920 a ledna 1921 o bezplatném naturálním zásobování prac. obyvatelstva, dále předpisy o povinném zavedení pracovních knížek jako dokladů nejen o pracovní povinnosti, ale i o zásobování a sociálním zaopatření atd.

Jak jistě vyplývá již z pouhého výčtu těchto opatření, nebylo zavádění naturalizovaného systému rozdělování snad nějakou jednoduchou operací. Vyžadovalo si značné řídicí a organizační zkušenosti a poměrně rozsáhlý aparát. Ten mohlo z velké části poskytnout právě spotřební družstevnictví.

3. PŮVODNÍ LENINOVA KONCEPCE (PROSINEC 1917) A PRVNÍ KOMPROMISNÍ DEKRET O SPOTŘEBNÍCH DRUŽSTVECH (DUBEN 1918)

Proto též hned od října 1917 věnovala sovětská vláda právě spotřebnímu družstevnictví největší pozornost. Zde bylo soustředěno i těžiště politického boje, který musel být sveden předem, měla-li se tato družstva stát organizačním aparátem zabezpečujícím plánovaný nový systém rozdělování. Ostatní druhy družstev zůstávaly proto nutně zatím v pozadí.

Návrh prvního dekretu upravujícího postavení spotřebních družstev vypracoval sám V. I. Lenin, a to již v prosinci 1917. Publikován byl v sovětském tisku v lednu 1918 pod titulem „Návrh dekretu o spotřebních komunách“. V tomto Leninově návrhu se zjevně odrážely zmíněné již Marxovy představy o družstvech — komunách, organizujících rozdělování výrobků a zahrnujících z toho důvodu nejen některé skupiny obyvatel, nýbrž veškeré obyvatelstvo: „Všichni státní příslušníci musí být členy místního spotřebního družstva (vesnického, volostního, osadního nebo sdružujícího jistou čtvrť města, určitou část ulice apod.).

Rodiny se mohou seskupovat do spotřebních družstev jakýmkoli způsobem, jedině s tím omezením, že v každém družstvu musí alespoň dvě třetiny počtu rodin patřit k třídám nezamožným (tj. dělníkům, rolníkům nenajímajícím žádné námezdní dělníky apod.).

Každé spotřební družstvo řídí kromě nákupu a rozdělování výrobků také odbyt místních výrobků. Z představenstev spotřebních družstev se utvoří zásobovací výbory a bez písemného potvrzení příslušného zásobovacího výboru není dovolen žádný transport výrobků.

Existující spotřební družstva se znárodňují a ukládá se jim, aby přijaly za své členy bez výjimky veškeré obyvatele určitého místa.

Soukromé osoby mohou kupovat výrobky nejen v místním skladu, nýbrž i v ústředních skladech, avšak jedině pod podmínkou, že o tom bude učiněn záznam do knih místního spotřebního družstva.

Převážení a obchodování výrobky bez potvrzení zásobovacích výborů se trestá konfiskací veškerého majetku vinníkova, nejméně půlročním vězením a nucenými pracemi...“²⁾

Brzy po publikaci tohoto návrhu byla o něm zahájena jednání mezi zástupci sovětské vlády (dále RLK), Nejvyšší rady národního hospodářství (dále NRNH) a lidového komisariátu zásobování na jedné straně a zástupci spotřebních družstev na straně druhé. Jednání, která byla velmi složitá a proběhla v několika etapách, se osobně účastnil i V. I. Lenin. V závěru došlo přece jen k uzavření dohody, jejímž vyústěním bylo vypracování a schválení dekretu RLK „O spotřebních družstvech“ (z 11. dubna 1918). Na jeho základě byla spotřební družstva povolána zásobovat všechny obyvatele příslušného místa (tedy i nečleny družstev — viz dále) spotřebními předměty, a to v souladu s normami stanovenými sovětskými orgány. V budoucnu měla podle podmínek i postupně realizovat ekvivalentní výměnu zboží a naturální odměňování za práci. To vše měla družstva provádět pod přímou kontrolou a dozorem sovětských orgánů.

Pro odpor zástupců družstev nebyly však dekretem uzákoněny některé další postuláty, z nichž některé byly obsaženy v námi citovaném projektu, a některé další prosazoval V. I. Lenin na jednáních koncem března 1918. Jak jsme už naznačili, neprošel především požadavek, aby družstva sdružovala všechny obyvatele příslušného místa. Členství v družstvech zůstalo tedy i nadále dobrovolné a v důsledku toho sdružovala družstva nikoli

²⁾ V. I. Lenin, Spisy 26, str. 401–402, Praha 1954.

všechny, nýbrž jen některé skupiny obyvatel, těch, kteří se stali jejich členy. Byly zachovány i členské podíly a zápisné, i když s úlevami pro nemajetné obyvatele. Celkově však tento způsob řešení otázky členství nenapomáhal příliš tomu, aby se družstva stala hlavním článkem v rozdělovacím procesu.

Nebylo rovněž dosaženo původně proponovaného sjednocení spotřebního družstevnictví, které bylo nepochybně jednou ze základních podmínek pro to, aby se mohlo stát účinným nástrojem státní hospodářské politiky. V každém místě byla dekretem povolena oddělená existence dvou spotřebních družstev — všeobecného spotřebního družstva a třídního dělnického spotřebního družstva.

V souvislosti s tímto dekretem proto Všeruský ústřední výkonný výbor (dále VÚVV) konstatoval, že jej považuje za kompromisní řešení a přechodné opatření, které má být časem nahrazeno státním rozdělováním výrobků a zboží.³⁾

Myšleno a vyjádřeno to bylo tedy jasně: spotřební družstva zatím existují a budou nějakou dobu existovat, protože se bez jejich organizační kapacity zatím obejít nemůžeme. Zároveň však družstevnictví pomalu dožívá a družstevní forma se bude postupně přetvářet. Nakonec dojde k úplnému splynutí spotřebního družstevnictví se sovětským státním aparátem. Stát převezme funkce, které nyní ještě plní družstevnictví. Jinými slovy řečeno — družstevnictví bude postátněno.

4. LENINOVY NÁVRHY NA PŘECHOD KE KOMUNISTICKÉMU SPOTŘEBNÍMU A VÝROBNÍMU SDRUŽENÍ VŠECH OBYVATEL (ÚNOR 1919)

Ačkoli o nutnosti přerodu starého družstevnictví nebylo jak se zdá pochyb, v přístupu k formám a metodám tohoto přerodu se projevovaly značné difference. Vedle uvedeného řešení prostřednictvím postátnění existovaly i jiné, citlivější koncepce.

V. I. Lenin, který spolu s ostatními sdílel přesvědčení o neodkladnosti přechodu k další etapě ve vztazích sovětského státu a družstev, sepsal a nechal v únoru 1919 rozeslat dopis upozorňující na to, kde konkrétně by mělo dojít k přechodu od buržoazního družstevnictví ke komunistickému spotřebnímu a výrobnímu sdružení všeho obyvatelstva:

„... Připusťme, že družstevnictví sdružuje 98 % obyvatelstva. Na vesnicích tomu tak bývá.

Stává se tím už družstevnictví komunou?

Nikoli, jestliže toto družstevnictví (1) poskytuje výhody (dividendy podle podílů apod.) skupině zvláštních podílníků; (2) ponechává si svůj zvláštní aparát a nezapojuje do něho všechno obyvatelstvo, na prvním místě proletariát a poloproletariát; (3) při rozdělování výrobků neposkytuje poloproletářům větší výhody než středním rolníkům, středním rol-

³⁾ Dekrety sovětskoj vlasti, t. II., Moskva 1959, str. 76—77.

níkům než boháčům; (4) při opatrování výrobků nebere přebytky nejdříve boháčům, pak středním rolníkům a neopírá se přitom o proletáře a poloproletáře. Atd. apod.

Celá obtížnost úkolů (a celý obsah tohoto bezodkladného úkolu, který před námi stojí) je v tom, abychom vypracovali soustavu praktických opatření k přechodu od starého družstevnictví (nutně buržoazního, pokud je preferována vrstva podílníků, tvořících menšinu obyvatelstva, i z jiných důvodů) k nové a skutečné komuně — opatření k přechodu od buržoazně družstevního k proletářskému a komunistickému zásobování a rozdělování.“⁴⁾

Srovnáme-li to, co jsme nyní uvedli, s obsahem dekretu z 11. dubna 1918 (viz výše), dospějeme k závěru, že Leninovy poznámky byly zjevně zaměřeny k překonání tohoto kompromisního dekretu. V tom se opíraly o skutečnost, že v politickém boji vedeném uvnitř družstevních orgánů, bylo koncem roku 1918 dosaženo jistých úspěchů, které umožnily další vývoj ve směru přeměny družstevnictví. Tento vývoj však v nich nikde nebyl charakterizován jako přechod k postátnění.

Leninská koncepce byla položena za základ i při vypracování programu KSR(b) z roku 1919, který v příslušné části konstatoval:

„V oblasti rozdělování je nyní úkolem sovětské moci neochvějně pokračovat v nahrazování obchodu plánovitým, celostátně organizovaným rozdělováním výrobků. Cílem je zorganizovat všechno obyvatelstvo v jednotnou síť spotřebních komun, schopných s největší rychlostí, plánovitostí, hospodárností a s nejmenším vynaložením práce rozdělovat všechny nezbytné výrobky, přičemž bude přísně centralizován celý distribuční aparát.

Základem spotřebních komun a jejich sdružení musí být nynější všeobecná a dělnická družstva, jež jsou největší organizací spotřebitelů a dějinami kapitalismu nejlépe připraveným aparátem masového rozdělování.

KSR považuje zásadně za jediné správné takovéto další komunistické rozvíjení družstevního aparátu, a nikoli jeho zavrhování, a proto musí soustavně pokračovat ve své politice: ukládat všem členům strany, aby pracovali v družstvech, řídit družstva také prostřednictvím odborů v komunistickém duchu, rozvíjet vlastní iniciativu a ukázněnost pracujících obyvatelstva sdruženého v družstvech, usilovat o to, aby družstva podchycovala veškeré obyvatelstvo a aby tato družstva tvořila odshora až dolů jediné družstvo, zahrnující celou sovětskou republiku, a konečně — a to je hlavní — aby byl neustále zajišťován převážný vliv proletariátu na ostatní vrstvy pracujících a aby byla v praxi vyzkoušena různá opatření, usnadňující a uskutečňující přechod od maloburžoazních družstev starého, kapitalistického typu ke spotřebním komunám, vedeným proletáři a poloproletáři.“⁵⁾

⁴⁾ V. I. Lenin, Spisy 28, str. 456, Praha 1954.

⁵⁾ KSSS v rezolucích a usneseních sjezdů, konferencí a plenárních zasedání ÚV, díl I., str. 368—369, Praha 1954.

Jak v Leninových poznámkách, tak i ve stranickém programu se tedy počítalo v podstatě se zachováním družstevní formy a dokonce s jejím rozšířením na celou společnost. Družstva měla být především sjednocena a tato jednotná družstva (komuny) zavedena pak v celém státě tak, aby jejich síť pokryla celou společnost, všechny občany a tím vším byla celostátně zabezpečena jednota v rozdělování výrobků.

5. ÚSTUP DRUŽSTEV Z OBLASTI VÝKUPU

Šlo tedy v první řadě o jednotný způsob rozdělování výrobků a spotřebních předmětů, jehož jediným organizačním aparátem se měla družstva stát. V této době se však již na rozdíl od dřívější (viz např. výše uvedený Leninův Návrh dekretu o spotřebních komunách z prosince 1917) pomalu přestávalo mluvit o družstvech jako o organizacích provádějících výkup.

Ještě dekret RLK z 25. listopadu 1918 „O organizaci zásobování“ jim sice ukládal účastnit se výkupu určitých výrobků spolu s orgány lidového komisariátu zásobování, ale družstva se svými výkupními povinnostmi většinou nevypořádala dobře. Částečně to bylo způsobeno i tím, že ve vztazích mezi orgány lidového komisariátu zásobování a družstvy vznikla celá řada kompetenčních sporů a nejasností. Obtíže se pak vystupňovaly zejména po změně metod výkupu zemědělských výrobků v lednu 1919 – tj. po zavedení tzv. prodravjorstky. Místo koupě a prodeje šlo zde totiž o soustavu odebírání všech přebytků zemědělských výrobků, což družstva, zvyklá pracovat jinými metodami, nebyla s to a zřejmě ani nechtěla zajistit. Tím se stalo, že výkup prostřednictvím prodravjorstky prováděly prakticky pouze orgány lidového komisariátu zásobování (jejich zásobovací oddíly apod.), které družstev používaly nejvýše jako svého technického aparátu, vykonávajícího v podstatě jen jejich příkazy. Zároveň s tím se nejvýrazněji právě u některých pracovníků tohoto lidového komisariátu (např. Sviděrskej, Cjurupa, Chinčuk) vytvářela představa, že tímto vývojem ztrácí družstevnictví své funkce v oblasti výkupu definitivně a zůstane tudíž omezeno jen na organizaci rozdělování, kde jeho funkce zatím ještě neodumřely.

6. PŘEMĚNA DRUŽSTEV VE SPOTŘEBNÍ KOMUNY (BŘEZEN 1919)

V oblasti rozdělování, distribuce se počítalo s tím, že bude jako základního organizačního článku využito spotřebních družstev. Bylo je třeba ovšem přizpůsobit novým úkolům plynoucím z jejich nynějšího soustředění na distribuční funkce a z přechodu celé společnosti ke komunistickému spotřebnímu sdružení (viz výše uvedené Leninovy poznámky z února 1919). Tyto nové úkoly a nové vztahy družstev ke společnosti jako celku a sovětskému státu se pochopitelně nemohly neodrazit ani na úpravě některých tradičních organizačních principů družstevnictví.

Nová právní úprava byla v těchto směrech provedena dekretem RLK z 16. března 1919 „O spotřebních komunách“. Tímto dekretem byla v první řadě zlikvidována oddělená existence všeobecných družstev na jedné a dělnických družstev na druhé straně. Ve všech městech a vesnicích se tyto dvě dosud samostatné formy spotřebního družstevnictví spojovaly a reorganizovaly v jednotný orgán rozdělování — tzv. spotřební komunu. (Později byl název „spotřební komuna“ zaměněn více vžitým starým názvem „spotřební společenstvo“.)⁶⁾

Do spotřební komuny se zahrnovalo všechno obyvatelstvo příslušného místa, přičemž každý občan se povinně stal členem komuny a byl připsán k některému z jejích rozdělovacích středisek. Zavedením povinného členství se sledovalo odstranění nerovnosti v rozdělování, neboť, jak se argumentovalo, za dosavadního systému dávala družstva přednost v zásobování svým členům před ostatními obyvateli — nečleny, což nyní mělo odpadnout.

S touto novou organizací členství v družstvech-komunách souviselo pak odstranění instituce zápisného a členských podílů. Podíly měly být dosavadním členům vráceny. Za situace, kdy bylo zrušeno zápisné a členské podíly, bylo pochopitelně nezbytné zajistit komunám materiální základnu jiným způsobem. Stalo se to způsobem, který byl adekvátní tehdejší době a systému tzv. válečného komunismu. Celá soustava spotřebních družstev-komun (s výjimkou nejnižších, vesnických článků) byla převedena na státní financování a všechny úřední osoby a zaměstnanci družstev, jejich svazů i jednotlivých spotřebních komun byli postaveni na roveň zaměstnancům orgánů lidového komisariátu zásobování.

To vše byly jistě velmi radikální změny proti dosavadnímu postavení družstev. Nejvýznamnější z nich bylo úzké propojení družstevní soustavy s orgány celé společnosti, resp. státu. Zejména napojení družstev na státní rozpočet pochopili mnozí jako postátnění.

Přesto se nám takováto charakteristika (tj. jako by dekret postátnil družstva) zdá přinejmenším sporná. Třebas jen z toho důvodu, že, jak jsme již uvedli, na státní rozpočet byly převedeny jen vyšší články družstevní hierarchie (týkalo se to jen Centrosojuzu, gubernských svazů družstev apod.). Více či méně samostatné postavení si však v tomto ohledu udržovaly družstevní organizace na vesnicích a těch byla koneckonců naprostá většina.

Proto také někteří pracovníci NRNH, lidového komisariátu zásobování aj., přívrženci absolutního postátnění, přišli nedlouho po vydání dekretu s návrhy, aby postátnění bylo dovedeno až do nejnižšího článku a tím dokončeno. Jejich iniciativa neustále rozvířovala a stupňovala diskusi kolem tohoto problému. Během této diskuse se čím dále tím více vyjasňovaly rozdíly mezi dvěma koncepcemi, postátněvací na jedné a znárodněvací na druhé straně. O rok později — na IX. sjezdu KSR(b) — stály již tyto koncepce zcela výrazně proti sobě.

⁶⁾ Srov. Pravda z 3. července 1919.

Kromě tohoto základního problému nechal dekret z 16. března 1919 otevřeny ještě některé problémy další. Neřešil např. důsledně ani zmíněnou již otázku zapojení spotřebních družstev do výkupní činnosti. Bez ohledu na vyvinuvší se praxi, která značně omezila výkupní operace družstev, bylo v něm totiž stanoveno, že práva v oblasti výkupu přecházejí z dosavadních družstev na spotřební komuny v tom rozsahu, v jakém byla družstvům poskytnuta dosavadními předpisy. Takováto formulace nemohla pochopitelně vyřešit spory, které se týkaly právě výkladu dosavadních předpisů. Jelikož nebyla v dalších částech dekretu rozvedena (zbývající ustanovení se týkala převážně rozdělování a nikoli výkupu), zůstala otázka výkupních oprávnění i nadále jablkem sváru mezi zainteresovanými orgány a institucemi.

7. VÝROBNÍ DRUŽSTVA A KOLCHOZY

Na přelomu let 1919–1920 počal systém válečného komunismu dosahovat svého kulminačního stadia. Téměř celý hospodářský život byl již buď přímo řízen, nebo aspoň kontrolován prakticky z jednoho centra, tj. NRNH. Čím dále tím více se stupňující centralizace byla zároveň doplňována postupující naturalizací hospodářských vztahů a odměňování za práci.

Tyto vývojové tendence se samozřejmě nemohly vyhnout družstevnictví a jeho jednotlivým formám. Dekret z 16. března 1919 zapojil do nových hospodářských vztahů jen jednu z těchto forem – tj. družstva spotřební. Netýkal se však problematiky ostatních forem družstevnictví, zejména družstev výrobních a úvěrových.

Pokud se v této době mluvilo např. o výrobních družstvech, nemyslely se tím většinou kolchozy, nýbrž stará, před revolucí založená výrobní družstva (viz výše). Po Říjnové revoluci byl sice založen určitý počet kolchozů – většinou to byly výrobní zemědělské komuny –, ale nebylo jich příliš mnoho. Je pravda, že měly účinnou podporu hospodářských orgánů, které jim v mnoha směrech (při přidělování půdy apod.) dávaly přednost před individuálně hospodařícími rolníky.

Zároveň je však mnozí vedoucí hospodářští pracovníci nezdůvodňovali a považovali pouze za jakousi přechodnou, dočasnou formu zemědělské výroby. Podle takových úvah měly kolchozy existovat jen v krátkém přechodném období, a to do té doby, než bude vybudováno jednotné celospolečenské hospodářství. Kolchozy jako oddělená společenstva, svobodné asociace výrobců, neměly v socialistické společnosti existovat, protože za socialismu se celá společnost má změnit jen v jednu jednotnou hospodářskou asociaci, sdružující všechny pracující. V těchto koncepcích neměla myšlenka tzv. kolektivizace zemědělství své místo jako konečný socialistický cíl, nýbrž maximálně jen jako prostředek přechodu k socialistickému zemědělství.

Na krajním křídle tohoto názorového směru vystupoval jeden z vedou-

cích hospodářských pracovníků J. Larin, který se v té době o možnostech kolchozů vyjadřoval velmi skepticky. Podle něho nemohla budoucnost patřit kolchozům proto, že to byly v podstatě samostatné hospodářské jednotky, činné především v zájmu svých členů a nikoli v zájmu celé společnosti. V tomto ohledu měly stejné rysy jako družstva a nemohly se proto podle Larina stát základem pro budování socialistického zemědělství a dokonce ani být použity jako prostředek přechodu k němu. Místo nich navrhoval J. Larin zakládat velké státní zemědělské závody, jakési „továrny na obilí“, organizované stejně jako průmyslové závody ve městech.⁷⁾

Existovaly pochopitelně i jiné názory na podstatu postupně se rodícího kolektivního zemědělství (kolchozů) než ty, které hájil J. Larin a jeho přívrženci. Všeobecně však lze konstatovat, že v době, o kterou se nám jedná, nebyl zdaleka ještě propracován plán kolektivizace zemědělství jako způsobu socialistické přeměny zemědělství, který by počítal s kolchozy jako se základním stavebním kamenem celé socialistické zemědělské struktury. Tento plán vypracoval V. I. Lenin až daleko později (1923).

Proto též v právních předpisech z doby válečného komunismu (1918 až 1920) figurovaly kolchozy jako hospodářské organizace mající některé rysy družstev (jako je např. dobrovolné členství aj.), stejně však i rysy odrážející jejich přechod od skupinově organizované výroby k jednotné celostátní výrobní organizaci. Máme zde na mysli např. ustanovení, podle něhož státní orgány považovaly produkci komuny za součást celostátního fondu zemědělské produkce a osobovaly si proto právo s ní disponovat, dále skutečnost, že za práci se v komunách odměňovalo podle jednotných celostátních norem, uplatňovaly se rovnostářské principy apod. Zcela markantním výrazem zvláštního postavení členů kolchozů pak bylo to, že byli — podobně jako pracovníci v průmyslových podnicích — odborově organizováni (v odborovém svazu Vserabotzemles).

Zvláštnosti kolchozů, týkající se jejich postavení v celém hospodářském mechanismu a jejich perspektiv do budoucna, způsobily, že kolchozy byly konstituovány odděleně od soustavy výrobních družstev starého typu a většinou také nebyly považovány za družstva.

Proto se též na ně nevztahoval dekret RLK z 27. ledna 1920 „O spojení všech druhů družstevních organizací“. Podle tohoto dekretu byla úvěrová družstva a stará výrobní družstva podřízena družstvům spotřebním, jejichž struktura se tak stala základem sjednocení celého družstevnictví. Ke sjednocení došlo logicky pod vlivem celkového centralizačního procesu v řízení národního hospodářství. Konkrétní způsob tohoto sjednocení byl pak zvolen proto, že spotřební družstva byla v té době již vybudována a politicky posílena natolik, že se nejvíce hodila pro absorbování zatím stranou stojící organizační kapacity úvěrových a výrobních družstev. Nic přitom nevadilo, že spojované struktury spočívaly na různých organizačních principech (připomeňme, že členství ve spotřebních družstvech bylo povinné,

⁷⁾ Srov. Izvěstija č. 67, rok 1918.

zatímco v ostatních družstvech dobrovolné). Rozhodla skutečnost, že tímto způsobem bylo nutno neutralizovat síly, kterým se vzhledem k menší pozornosti jim v minulosti věnované podařilo udržet pozice ve vedení úvěrových a výrobních družstev a které ve větší či menší míře stály v opozici vůči hospodářské politice válečného komunismu.

Začátkem roku 1920 byly tudíž sjednoceny všechny druhy družstev a zároveň s tím již zmíněnými formami propojeny na příslušné státní orgány — lidový komisariát zásobování a NRNH. Avšak kolchozy, jako specifická nedružstevní forma sdružení, zůstaly mimo toto sjednocení jako samostatné organizace, řízené lidovým komisariátem zemědělství.

8. LENINOVŮ VYSTOUPENÍ PROTI MILJUTINOVĚ KONCEPCI POSTÁTNĚNÍ DRUŽSTEV (DUBEN 1920)

Postupem doby se uvnitř KSR(b) vyhraňovaly dvě základní koncepce přestavby družstev. K jejich nejvýznamnějšímu střetu došlo v tomto období na IX. sjezdu KSR(b), konaném v březnu a dubnu 1920. V diskusi v družstevní sekci sjezdu i na jeho plenárním zasedání byla z obou stran snesena řada argumentů, většinou ideologické povahy. Přitom není bez zajímavosti, že s takovými argumenty vystupovali zejména někteří vedoucí hospodářští pracovníci, zástupci NRNH a lidového komisariátu zásobování.

Představitel NRNH Miljutin vyjádřil nespokojenost s dosavadním družstevním zákonodárstvím a požadoval, aby se pokračovalo v dalším postátnění družstev. Podle jeho výkladu byly zatím postátněny jen špičky družstevní soustavy, ale nikoli její nižší články. Navrhoval převést je na státní rozpočet a zreorganizovat je v oddělení místních sovětů. Kritizoval též dekret o spojení družstevnictví z ledna 1920 (viz výše), který prý nepřispěl k vytvoření jednotné soustavy sovětských ekonomických orgánů v celém státě. Místo spojování družstev je bylo třeba naopak rozbít a jejich jednotlivé články podříditi příslušným státním orgánům (tj. spotřební družstva v čele s Centrosojuzem lidovému komisariátu zásobování a výrobní družstva lidovému komisariátu zemědělství a NRNH). Podobně vystoupil i zástupce lidového komisariátu zásobování Sviděrskij, který brojil proti „škodlivým iluzím“, že družstevnictví je třeba chránit a chovat se k němu něžně.⁸⁾

Tito, stejně jako někteří další soudruzi, se přitom odvolávali na výroky Marxe a dokonce i Lenina o vztahu socialismu k družstevnictví. Dnes, s výhodou určitého časového odstupu, se nám však zdá, že spíš než ideologickými zřeteli byli do svých pozic tlačeni potřebami praktické politiky. Máme na mysli především potřeby související se zaváděním přísně centralizovaného systému řízení národního hospodářství, který — v podobě z let 1918–1920 — musel nutně narazit na více či méně samostatnou, iniciativní činnost oddělených skupin obyvatelstva, tj. družstev.

⁸⁾ Srov. Devjatyj s'jezd RKP(b), Protokoly, str. 262–302, 360–379, Moskva 1960.

Nebylo proto náhodou, že s požadavkem absolutního postátnění družstevnictví vystoupili zástupci právě těch hospodářských resortů (lidového komisariátu zásobování a NRNH), na jejichž bedrech spočívala hlavní tíha zavádění tohoto systému. Oni to také byli, kteří na sjezdu i jinde upozorňovali na své časté konflikty s družstvy, na jejich neochotu podřízovat se předpisům o zrušení tržních vztahů, mzdovým tarifům apod. Domnívali se zřejmě, že postátněním družstevnictví tyto konflikty odpadnou.

Proti takovému řešení vystoupil rozhodně Lenin. Vyslovil se pro citlivý přístup k družstvům, což považoval za důležité jak z politického, tak i z ekonomického hlediska. Varoval před škodami, ke kterým by došlo v praxi v případě přijetí navrhovaného, zdánlivě revolučního řešení: „Byli jsme za dlouhou dobu naší revoluční činnosti svědky toho, že když naše revoluční akce byly připraveny, byly korunovány úspěchem; když byly pouze prodchnuty revolučním zápalem, končily nezdarem.“⁹⁾

Přijetí Miljutinových návrhů by podle Lenina ve skutečnosti přivodilo jen nezdár a zmatek. Mohlo vést k tomu, že funkce, které měly být postátněním družstevnictví zajištěny lépe, by byly pak vykonávány daleko hůře než dosud, protože státní orgány nebyly na převzetí těchto funkcí připraveny: „Miljutin říká: družstva jsou špatná, proto je předejte do správy volostním výkonným výborům. A máte komunistickou základnu v těchto družstvech, která chcete předat? Podstata věci — příprava — se obchází, razí se jen konečné heslo. Byla-li tato práce komunistů připravena a vytvořeny orgány, které jsou s to družstva převzít a řídit, je předání pochopitelné a pak to není třeba vyhlašovat na sjezdu strany... Je to podivné, když to slyšíme z úst s. Miljutina, který se spolu se s. Rykovem chystal podniknout dalekosáhlá opatření a přesvědčil se, že z toho nemůže udělat ani desetinu.“¹⁰⁾

Lenin se též ostře postavil proti tomu, aby se při řešení družstevní problematiky vycházelo z předpokladu, že určitá hospodářská instituce může být získána pouze tím, že bude formálně postátněna. Označil takový přístup za vnášení čekistického ducha do hospodářských otázek: „... duch vaší rezoluce — podřídí volostnímu výkonnému výboru (v prvním bodě se přece praví „učinit opatření“) — to je duch čekistický, který byl nevhodně vnesen do hospodářské otázky.“¹¹⁾

Po Leninově vystoupení byla Miljutinova rezoluce v hlasování poražena a přijata byla rezoluce navržená Krestinským, která vycházela z leninské družstevní koncepce tak, jak jsme ji vyložili v předchozích částech této statě.

⁹⁾ V. I. Lenin, Spisy 30, str. 486, Praha 1955.

¹⁰⁾ V. I. Lenin, Spisy 30, str. 486–488.

¹¹⁾ Tamtéž, str. 489.

V závěru považujeme za vhodné připomenout, že k správnému pochopení leninské družstevní koncepce je nezbytné uvědomit si širší souvislosti, v nichž byla v letech 1917–1920 formována. Byla totiž jen součástí celkové ekonomické koncepce, která bývá — hlavně pokud jde o léta 1918–1920 — nazývána válečným komunismem. Šlo o poměrně rychlé zavádění komunistického systému výroby a rozdělování, přičemž družstevní principy se měly v širším rozsahu uplatnit hlavně při organizaci rozdělování.

Proto také byla největší pozornost v těchto letech věnována družstevnictví spotřebnímu. Výrobní družstevnictví stálo v pozadí, neboť se vycházelo z domněnky, že ve výrobě bude daleko dříve než v rozdělování zavedena jednotná celostátní organizace nedružstevního typu.

Spotřební družstva nezůstala ovšem nedotčena. Naopak, nově byla upravena jejich soustava, vztahy ke společnosti jako celku a jejich organizační principy. Došlo k sjednocení soustavy spotřebních družstev, částečným jejich propojení na státní rozpočet a zavedení povinného členství všech obyvatel ve spotřebních družstvech — komunách.

V KSR(b), která byla inspirátorkou a vedoucí silou celého tohoto procesu, panovalo v té době shodné přesvědčení, že tento vývoj bude pokračovat, až bude časem doveden k úplnému znárodnění v souvislosti s celkovým zavedením komunistického systému výroby a rozdělování.

Během praktické realizace této obecné představy se však uvnitř KSR(b) začala rýsovat rozdílná východiska při řešení otázky lhůt a metod přístupu k této přeměně družstevnictví. Někteří vedoucí hospodářští pracovníci (Miljutin, Larin, Sviděrskej aj.), kteří byli znepokojeni praktickými obtížemi při plnění náročných úkolů období válečného komunismu, se krátkozrace rozhodli řešit je radikálním, jen zdánlivě revolučním způsobem, více či méně mechanickým postátněním družstevnictví. Šlo o řešení, které bychom cum grano salis mohli nazvat znárodnění okamžitým postátněním.

Na rozdíl od této skupiny viděl V. I. Lenin hlouběji, dál a dříve než oni poznal, že je třeba dialektičtějšího a tím snad i pomalejšího postupu. Proto nekompromisně a včas vystoupil proti jejich neuváženým návrhům. Postavil se tak proti snaze dobývat pozice v hospodářství mechanickým, administrativním řešením a proti revolučním frázím, které ve skutečnosti mají reakční obsah, neboť musí nevyhnutelně vést k hlubokým hospodářským krizím.

Toto základní metodologické východisko bylo a dodnes je vůbec typické pro leninský styl práce. Ono to také bylo, které umožnilo Leninovi, aby o několik let později (1923), v podmínkách NEP, změnil a propracoval svou původní družstevní koncepci ve známý Leninův družstevní plán.

В. И. Ленин и перестройка кооперации (1917—1920 гг.)

РЕЗЮМЕ

Ленинская концепция о кооперации в эти годы создавалась в связи с общей экономической концепцией, которая обычно, когда речь идет о периоде 1918—1920 гг., называется военным коммунизмом. Это означало прямое и относительно быстрое введение коммунистического способа производства и распределения. В этих рамках кооперация в более широком объеме должна была применяться в основном в организации распределения.

Поэтому в первые годы после Октябрьской революции уделялось самое большое внимание кооперации потребительской. Производственная кооперация отступала на задний план, так как предполагалось, что в производстве гораздо раньше, чем в области распределения будет заведена единая общегосударственная организация некооперативного типа.

Большинство потребительских кооперативов возникло в России в период первой мировой войны. После Октябрьской революции потребительская кооперация была несколько раз реорганизована. Самой значительной реорганизацией было их изменение в потребительские коммуны (1919 г.) Тогда произошло объединение до сих пор разрозненной системы потребительских кооперативов-коммун, частичное включение в государственный бюджет и введение обязательного членства всего населения в потребительских кооперативах-коммунах. Эта реорганизация (так же как и предыдущая в 1918 г.) была подготовлена при прямом, активном участии В. И. Ленина.

В КПр(б), которая была вдохновителем и руководящей силой во всем этом процессе, господствовало общее мнение, что перестройка кооперативов будет продолжаться и в будущем, пока не произойдет полная их национализация в связи с установлением коммунистического способа производства и распределения.

В процессе практической реализации этих общих представлений начали в КПр(б) возникать разные точки зрения при решении вопроса о сроках и методах осуществления конечного этапа перестройки кооперации. Некоторые руководящие хозяйственные работники (Милютин, Ларин, Сви́дский и др.), которые были обеспокоены практическими трудностями при выполнении нелегких задач периода военного коммунизма, недальновидно решили разрешить их радикальным, только внешне революционным способом, а именно более или менее механическим огосударствлением кооперации. На IX съезде КПр(б) в 1920 г. они предлагали также и то, чтобы сельские потребительские кооперативы-коммуны были переведены к местным советам в качестве их отделов.

В. И. Ленин некомпромиссно и своевременно выступил против этих необдуманных предположений. Он назвал такой подход безответственным и характеризовал его как внесение чекистского духа в решение хозяйственных вопросов. Ленин был против стремления завоевывать позиции в народном хозяйстве путем механических, административных решений и был против революционного фразерства, которое в действительности по своему содержанию является реакционным, так как оно неминуемо ведет к глубоким экономическим кризисам.

Эта основная методологическая точка зрения была и до сих пор остается типической для ленинского стиля работы в области руководства народным хозяйством. Именно она позволила Ленину в 1921 г. провести концепцию Новой экономической политики (НЭП) и на этой основе изменить и разработать в 1923 г. свою первоначальную концепцию о кооперации в известный ленинский кооперативный план.